

Той факт, що результативні значення, що описують ситуації з природним результатом та без нього, додатково розподілені залежно від семантики дієслів, дозволяє зробити висновок, що результатив виступає як одне зі значень особливої граматичної категорії – граматикалізований результатив.

Отже, проблема категорії результатива, не зважаючи на тривалу історію її вивчення, залишається однією з дискусійних. Вирішення теоретичних проблем категорії результатива є важливим не тільки для всебічного з'ясування характеристики дієслова, але й для опису загальної структури мови, є необхідною умовою для створення зведених капітальних граматик.

Література

- Бондарко 1976: Бондарко, А.В. Теория морфологических категорий [Текст] / Бондарко А.В. – Л. : Наука, 1976. – 255 с. – Библиогр.: с. 255.
- Бондарко 1964: Бондарко, А.В., Буланін, Л.Л. Русский глагол [Текст] / Бондарко А.В. (ред.). – М. : Просвещение, 1964. – 201 с. – Библиогр.: с. 201.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р. Вихованець (ред.). – К. : Пульсари, 2004. – 398 с. (Академічна граматики української мови). – Библиогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.
- Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 1996. 437 с. – Библиогр.: с. 422-432. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.
- Загнітко 2006: Загнітко, А.П. Морфологічна і семантична структура категорії стану і поля становості [Текст] / А.П. Загнітко // Лінгвістичні студії. – 2006. – № 14. – С. 64-73. – Библиогр.: с. 73.
- Кочерган 2006: Кочерган, М.П. Загальне мовознавство: Підручник [Текст] / М.П. Кочерган – К.: Академвидав, 2006. – 463 с. – Библиогр.: с. 403-415. – 2000 пр. – ISBN 966-580-161-9.
- Сазонова 1975: Сазонова, И.К. Причастия в системе частей речи и лексикосемантическая деривация [Текст] / И.К. Сазонова // Вопросы языкознания. – 1975 – № 6. – С.13-21. – Библиогр.: с. 21.
- Селіванова 2006: Селіванова, О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / Селіванова О.О. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с. – Библиогр.: с. 716. – 2000 пр. – ISBN 966-783-196-8.
- Соколова, Шумарова 1988: Соколова, С.О., Шумарова, Н.П. Семантика и стилистика русского глагола [Текст] / С.О. Соколова (ред.). – К.: Наук. Думка, 1988. – 144 с. – Библиогр.: с. 143-144.
- Недялков, Яхонтов, Маслов 1983: Недялков, В.П., Яхонтов, С.Е., Маслов, Ю.С. и др. Типология результативных конструкций (результатив, статив, пассив, перфект) [Текст] / В.П. Недялков (ред.). – Л. : Наука, 1983. – 262 с. – Библиогр.: с. 242-250.
- Храковский, Яхонтов, Сильницкий 1979: Храковский, В.С., Яхонтов, С.Е., Сильницкий, Г.Г. и др. Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов [Текст] / А.А. Холодович (ред.). – Л. : Наука, 1974. – 380 с. – Библиогр.: с. 378.
- Плунгян 1989: Плунгян, В.А. К определению результатива (универсальна ли связь результатива и предельности?) [Текст] / В.А. Плунгян // Вопросы языкознания. – 1989. – № 6. – С. 55-63. – Библиогр.: с. 63.
- Чуглов 1990: Чуглов, В.И. Категории залогов и времени у русских причастий [Текст] / В.И. Чуглов // Вопросы языкознания. – 1990. – № 3. – С. 54-61. – Библиогр.: с. 61.

В статті проаналізовані та обобщені взгляды українських і зарубіжних лінгвістів относительно связи результатива и предельности; рассмотрен статус категории результатива с точки зрения ее связи с признаком предельности в украинском языке.

Ключевые слова: грамматическая категория, результатив, предельность, непредельность.

Views of Ukrainian and foreign linguists in the link of resultative and limitivity are analyzed and generalized. The category status of Ukrainian resultative in the opinion of its connection with the sing of limitivity is considered in the article.

Keywords: grammatical category, resultative, limitivity, unlimitivity.

Надійшла до редакції 27 серпня 2010 року.

Оксана Даскалюк

ББК 81.411.1-2-01

УДК 811.161.2'366.593

ІМПЕРАТИВНІСТЬ ТА КАТЕГОРІЯ МОДАЛЬНОСТІ

У статті на основі різних підходів до тлумачення модальності розглянуто особливості співвідношення цієї семантико-граматичної категорії та імперативності. З тією самою метою подано опис функціонально-семантичних ознак волевиявлення та основних складників ситуації спонукання.

Ключові слова: модальність, імперативність, мовець, адресат мовлення, потенційність, темпоральність.

Залежно від ситуації мовлення та її сприйняття суб'єкт мовлення кваліфікує те, про що він говорить, як дійсне, бажане, можливе, необхідне й оформлює свою думку за законами мови у відповідні форми висловлення. Ставлення мовця до повідомлюваного, яке знаходить відображення у відповідному мовному оформленні, й утворює модальність речення.

У сучасному мовознавстві існують доволі різноспрямовані підходи до тлумачення цього явища та, відповідно, неоднорідні погляди на його природу, а в обсяг цього поняття нерідко вміщують найрізноманітніші значення. Як зазначає А. П. Загнітко: “У практиці лінгвістичних досліджень межі вживання терміна “модальність” втратили свою окресленість. Її тлумачення є надзвичайно широким, інколи важко знайти навіть двох дослідників, які б однаково розглядали модальність” [Загнітко 2001: 115]. Така неоднорідність тлумачення цього семантико-граматичного явища пов'язана з тим, що науковці по-різному встановлюють критерії визначення модальності, а отже, й ті риси, за якими описують цю семантико-граматичну категорію. Проте, як вважає О. В. Зеленщиков, “різноманітність засобів вираження значень, що належать до модальних, не перешкоджає пошукам єдиного базового значення модальності” [Зеленщиков 2010: 66].

Мета нашого дослідження – шляхом опису та зіставлення базових понять модальності та семантико-граматичної категорії імперативності з'ясувати, як співвідносяться ці категорії між собою, які ознаки є спільними для обох і чи входить категорія волевиявлення до категорії модальності.

Підхід перший. Модальність передає суб'єктивне й об'єктивне ставлення мовця до повідомлюваного [див. Енциклопедія 2001, 338]. Волевиявлення не несе в собі інформації про об'єктивний світ, оскільки передає вольовий вплив мовця, а отже, така синтаксична конструкція фіксує світ очікуваний, бажаний, такий, що повинен стати фактом дійсності, але після комунікації і за умови позитивного її сприйняття адресатом мовлення. Імператив наділений потенційністю та часовою проекцією в майбутнє, а реалізація спонукуваної дії повністю залежить від адресата мовлення, якого стосується волевиявлення. Саме особа адресата є тією ланкою, що сполучає дію, передану імперативом чи його функціонально-семантичним еквівалентом, з реальністю — насамперед в момент волевиявлення та, потенційно, після комунікації. Вживання імперативного речення залежить як від об'єктивних причин, наприклад, ситуацією, що склалася: *Видійди! Зупинися!*, коли адресатові загрожує небезпека, так і від суб'єктивних чинників, які повністю передають бажання мовця: *Поддай-но мені рушник!* Проте імперативу не властиве значення тієї об'єктивності, яка описує реалії навколишньої дійсності і за якою визначають приналежність до об'єктивної модальності.

Однією з ознак об'єктивності є темпоральність. В. З. Панфілов стверджує: “Семантика наказового способу передбачає, що дія може відбуватися тільки в одному часовому вимірі – у часовому відрізку, який йде за моментом мовлення. Таким чином, вже а ргіогі можна сказати, що дієслово у формі наказового способу не відмінюється за часом” [Панфилов 1965: 132]. Про нерозрізнення форм часу в імперативі писав ще В. В. Виноградов, зазначаючи, що значення часу цієї форми дієслова не властиве [Виноградов 1986: 470]. Схожої позиції дотримуються й В. О. Плунгян, додаючи, що “грамми часу й не повинні поєднуватися з формами імператива”, який завжди співвідноситься з неактуальною ситуацією, “(скоріше, їх можна спробувати поєднати в рамках єдиної граматичної категорії)” [Плунгян 2000: 137]. Цікавою у цьому питанні є позиція укладачів Російської граматики-1980: “Часове значення наказового способу невизначено: спонукальність може бути пов'язана з волею до здійснення чогось в реальному майбутньому (*не ходи туди!*), безпосередньо в теперішньому (*Бери! Стой!*); чи зі значенням прийняття, згоди, допуску, взагалі постає в абстрагованості від реального часового плану (*Ну, и положим, что я дурак, и пусть буду дурак! Зачем же приходит к дураку?*)” [Русская грамматика 1980: 374]. Таким чином, проекційна спрямованість в майбутнє наказового способу є частковою темпоральною ознакою імператива, яка обумовлена потенційністю реалізації спонукуваної дії в дійсності через певний проміжок часу після спілкування або відразу після її сприйняття адресатом. З об'єктивністю в імператива є лише точки дотику: під час комунікації та (лише потенційно!) в момент виконання дії, тому можемо стверджувати про відносну об'єктивність волевиявлення.

Імператив також не передає суб'єктивного ставлення мовця, оскільки хоча й пов'язаний зі значеннєвою сферою бажаності, проте називає все-таки спонукування до дії, а не думку мовця про повідомлюване чи фрагмент позамовної дійсності, який становить предмет комунікації. Введення в імперативне речення модальних слів може пом'якшувати спонукування: *Може, ти читай*, або служити сигналом підсумовування сказаного: *Отже, ти зайді по документи завтра; До речі, передавай вітання однокласникам!* Як бачимо у наведених реченнях, наявність модальних слів чітко розбиває повідомлення на суб'єктивний компонент, який передає ставлення мовця до подальшого спонукування, а частіше регулює стосунки зі співрозмовником, та сам вольовий вплив. Це свідчить про те, що маємо справу з одиницями різного плану вираження. Семантика 'апеляційність' у деяких випадках сполучає формальні засоби передавання волевиявлення із суб'єктивною модальністю: для вираження останньої мовець інколи вживає імперативні форми. Наприклад, *бачте, скажімо, дивись* – з метою зосередити увагу співрозмовника на чомусь важливому, або *даруйте, пробачте* – вживаємо і у вище згаданому значенні, і як етикетні формули комунікативної ситуації вибачення. Проте це лише одна зі сфер вживання імперативних форм у мовленні, що зазнала деякої формалізації та стала маркером передавання суб'єктивної модальності, засобом коригування мовлення відповідно до ситуації мовлення, втративши про цьому значення 'необхідність', 'повинність', 'бажаність'. У цих модальних словах гіперболізувалася сема 'адресованість', що й спричинило їх

перехід до категорії модальних слів (такі самі зміни відбуваються з імперативною формою під час транспозиції в інші способи).

Отож з погляду суб'єктивного / об'єктивного підходу до тлумачення модальності імператив не входить до цієї семантико-граматичної категорії. Імперативне речення настільки спрямоване на виконання часткового прояву комунікативної функції мови – апеляційне мовлення, що ніби “вихоплюється” за рамки звичного вчення про модальність речення. На думку В. Б. Касевича, “щоби перетворити пропозицію в семантичну конструкцію, що складає план змісту речення (висловлення), її необхідно – разом з внутрішньою та зовнішньою модальними рамками, іншими операторами [...] ввести в ще одну рамку: комунікативну, чи цільову. [...] Обов'язковий вибір між трьома комунікативними (цільовими) операторами відображає три основні типи комунікації, три основні настанови при мовленнєвому спілкуванні: передання інформації (оповідь), запит про інформацію (запитання) і, нарешті, використання мовлення, мовленнєвої інформації з регулятивною метою, з метою керування, для чого спеціально призначені наказові висловлення” [Касевич 1988: 70]. Варто зазначити, що під внутрішньою та зовнішньою модальними рамками мовознавець розуміє відповідно об'єктивну та суб'єктивну модальності [Касевич 1988: 67]. Схожу думку висловлюють й автори “Теории функциональной грамматики”: “...ІС (імперативна ситуація. – О.Д.), становлячи собою тип модальності, пов'язаної з комунікативною настановою висловлення, разом з тим виходить за межі модальності: в ІС знаходить відображення особливий тип мовленнєвої поведінки” [Теория функциональной грамматики 1990: 81].

Таким чином, імперативне, а разом з ним й опативне речення виходить за межі класичного поділу модальності на об'єктивну та суб'єктивну й формують свій особливий підтип модальності речення – модальність волевиявлення. Тут цікаво буде навести думку В. А. Плуґяна щодо найменувань згаданих підтипів модальності. Мовознавець пропонує вирізнити два “центри консолідації” всередині зони модальності: 1) “ставлення мовця до ситуації (або оцінка) (вона відповідає вищезапропонованій суб'єктивній модальності); 2) статус ситуації за відношенням до реального світу (або “ірреальність”)” – об'єктивна модальність. Термін “об'єктивна модальність” мовознавець вважає не зовсім коректним, оскільки “він ні до об'єкта, ні до об'єктивної реальності жодного стосунку не має”. Натомість пропонує терміни “оціночна” та “ірреальна” модальність, відмінність між якими в тому, що “оцінку завжди дає мовець”, а “необхідність і можливість характеризують суб'єкта ситуації Р”. [Плуґян 2000: 309, 315]. За такого підходу до розгляду модальності можна віднести ситуацію волевиявлення до “ірреальної” модальності, оскільки їй зазвичай притаманне значення необхідності виконання дії, переданої імперативом, причому мовець, спонукаючи адресата, визначає дію як можливу. Проте тут ми зачіпаємо співвідношення реальності / ірреальності та імперативності, що становить другий підхід до тлумачення модальності.

Підхід другий: реальність / ірреальність. Знову ж такі тут немає однозначного тлумачення. Причому саме щодо імператива й розходяться думки дослідників. Одні вважають, що імперативом мовець називає дію, яку вважає реальною, інші заперечують наявність значення реальності в дії, яку тільки прагнуть здійснити через спонукування до неї адресата мовлення. На думку О. В. Зеленщикова, “імператив як спосіб дієслова вживають в наказових висловленнях, які виражають можливість чи необхідність реалізації деякого стану речей (креативність), причому умовою інтерпретації пропозиції речення є вимога її виконання в дійсному світі (реальність)” [Зеленщиков 2010: 115] і включає імперативність до реальності як засіб передання креативності [там само]. До речі, саме неоднозначність тлумачення реальності / ірреальності волевиявлення спричинила винесення імператива за межі категорії способу у працях деяких мовознавців [див., напр. Штелинг 1973].

Можемо стверджувати про потенційну реальність імператива, реальність, яку мовець проектує на майбутнє. Дієслово наказового способу називає дію, виконання / невиконання якої прагне мовець, а виконавцем цієї дії буде (чи не буде, залежно від реакції на волевиявлення) адресат мовлення, який у цьому випадку має двопланову граматико-семантичну природу: одержувач повідомлення та потенційний суб'єкт спонукованої дії. Таку ж подвійну структуру має й імператив, а відповідно і його семантико-граматична характеристика: ним мовець називає дію, до виконання якої прагне спонукати адресата мовлення, разом з тим, дієслово, вжите в наказовому способі, називає й саму потенційну дію, виконавцем якої може бути (чи не бути) адресат мовлення. Внесене під час комунікації адресатне волевиявлення спрямовує події, що відбуваються в дійсності, в інше русло, аніж це відбувається в результаті вживання часових форм дієслова т.зв. дійсного способу чи способу умовного. Коли останні справді фіксують події, стани чи явища, які відбувалися, відбуваються чи відбуватимуться в майбутньому або які мисляться мовцем як такі, що могли б відбутися за певних умов, то наказовий спосіб другоособовою формою однини / множини або першоособовою формою множини сприймається виконавцем волевиявлення – адресатом мовлення (особою об'єктивної дійсності), і лише після цього отримує можливість реалізуватися в майбутньому залежно від реакції адресата на отримане спонукування. Невизначеність особи адресата волевиявлення, наприклад у приказах, прислів'ях, зменшує здатність імперативної ситуації до реалізації її в майбутньому, а тому такі вислови набувають ознак “констатації фактів”, переданої в повчально-спонукальній формі [див. Теория функциональной грамматики 1990: 86]. Окрім того, дія, оформлена волевиявленням і, відповідно, залежна від адресата мовлення, має більше похибок в її реалізації в дійсності, ніж дії – констатації фактів. Тому що адресат часто вносить свої корективи у її виконання: тут проявляється й особистісне декодування почутої інформації, й бачення адресата способів виконання дії, й можлива зміна обставин тощо. Отож імператив має особливий вияв ознаки 'реальність' – потенційна, зумовлена

реакцією на спонукання адресата мовлення. Протилежний погляд на цю проблему: реальність дії визначає мовець, який мислить спонукувану дію як реальну [див. Зеленщиков 2010: 113]. Проте у граматичному плані волевиявлення пов'язано з другою особою – особою адресата мовлення, мовця фіксують лише наказові форми дієслова першої особи множини, хоча його участь у виконанні спонукання, переданого такою граматичною формою, може бути умовною: пор. спонукання вчителя до учнів: *Пишімо!*.

Підхід третій, формальний. Автори “Словника лінгвістичних термінів” розрізняють первинну – граматичний спосіб дієслова, модальні частки, інтонація – і вторинну (суб’єктивну) – вставні слова і словосполучення – модальність [Ганич, Олійник 1985: 134]. Отож за цим підходом визначення модальності речення зосереджують на описі мовних засобів її передання. З цього погляду волевиявлення входить до цієї семантико-граматичної категорії як один з дієслівних способів, а саме наказовий. Проте таке тлумачення модальності потребує розширення, оскільки волевиявлення передають не лише за допомогою спеціальних граматичних форм – спонукати до дії можна й синтаксичними конструкціями відповідної комунікативної настанови. На поєднання морфологічних та синтаксичних засобів у переданні модальності вказує й І. Р. Вихованець: “У граматичній структурі української мови розрізняють модальність як морфологічну дієслівну категорію способу і як синтаксичну категорію речення. З погляду синтаксису модальність поділяють на об’єктивну і суб’єктивну” [Енциклопедія 2000: 338]. На думку вченого, об’єктивна модальність “виражає відношення висловлення до дійсності у плані реальності і нереальності. За основний засіб оформлення об’єктивної модальності править дієслівна категорія способу” [там само; див. також: Панфилов 1977: 39; Бондарко 1980: 566]. Таким чином, волевиявлення фіксують морфологічні засоби української мови – переважно наказовий спосіб дієслова – і речення, основна комунікативна мета яких – спонукати адресата мовлення до виконання дії, потрібної мовцеві чи самому адресатові. Про переважно синтаксичну природу волевиявлення теж уже сказано у лінгвістичних працях чимало [див. Зеленщиков 2010: 82].

Отож волевиявлення пов'язано з основними ознаками модальності – передання співвідношення повідомлення, яке міститься в реченні, і дійсності [див. Зеленщиков 2010: 67], хоча ці зв'язки відрізняються від передання модальності індикативом чи модальними словами. До речі, основне призначення модальності – надати реченню ознак висловлення, відобразити в ньому дійсність: з мовцем, адресатом (у випадку його наявності), адресатами, ситуацією мовлення тощо. Про таку функцію модальності пише й А. П. Загнітко: “...модальність виступає одним із компонентів інтерпретації реченнєвої структури, що забезпечує перетворення речення у висловлення, співвідносіть останнього з мовленнєвим і немовленнєвим контекстом, реалізацію у висловленні різноманітних ілюктивних смислів” [Загнітко 2001: 69]. Згадуваний уже поділ на об’єктивну / суб’єктивну модальність є доволі нечітким і трактується мовознавцями по-різному. Проте очевидно, що волевиявлення перебуває за межами цього поділу, оскільки поєднує прагнення мовця внести зміни в об’єктивну реальність через спонукання до дії співрозмовника (або співрозмовників, або й через долучення самого мовця до виконання спонукуваної дії), а це свідчить про особливу підкатегорію модальності – модальність волевиявлення.

Ідея виокремлення модальності волевиявлення у мовознавстві не нова. І. В. Іванова вслід за Є. І. Беляєвою дає таке визначення: “Модальність волевиявлення є особливим типом модальності, в основі якого лежить вираження волі мовця, спрямованої на здійснення зв'язку між суб’єктом та ознакою” [Іванова 1989: 48]. Л. В. Бережан виокремлює спонукальну модальність, “пов'язану з комунікативною перспективою речення та прагматичними інтенціями мовця” [Бережан 1997: 6]. Укладачі “Теорії функціональної граматики” пропонують запровадити у категорію способу таке розрізнення: виокремити волітвний тип способу (у якому дієслівна дія мотивується вольовою настановою на реалізацію чи нереалізацію цієї дії) та когнітивний (виконує “інформаційну” комунікативну функцію) [Теорія функціональної граматики: 90]. Проте, на нашу думку, доцільніше ввести таке розрізнення між способами у поле семантико-граматичної категорії модальності.

Слушною, вважаємо, заувагу І. В. Іванової про те, що “у межах функціонально-семантичного макрополя волевиявлення вирізняють два поля – імперативної модальності та оптативної модальності” [Іванова 1989: 48]. На думку Є. В. Клобукова, імперативність та оптативність формують дві різні модальності: імперативну модальність та волюнтативну модальність. До імперативної модальності мовознавець пропонує вносити власне-неповні речення зі значенням спонукальності та вокативні речення-заклики, наприклад: *Тишина!*, *Іванов!*, до волюнтативної – речення псевдоадресації, наприклад: *Дай, судьба, мне нелегкую долю*, в яких лінгвіст, услід за О. П. Леонтьєвим, вважає, що “звертанням названі зовсім не адресати повідомлення (адресатом є, природно, читач), а учасники передбачуваних дій...” [Клобуков 1986: 87]. На нашу думку, не варто настільки “дрібнити” категорію модальності. Можна виокремити волюнтативну модальність, в межах якої варто вирізняти різні синтаксичні конструкції та морфологічні засоби, які вживають для передання волевиявлення, до якої входили б імперативність та оптативність [Теорія функціональної граматики 1990: 83]. Семантична межа між ними може проходити по такій ознаці як передання / непередання адресованості, за якою волюнтативна модальність поділяється на підвиди – імперативний та оптативний.

Окрім того, слушно було б нагадати, що вирізнення імперативних речень в окремий граматичний підтип сягає ще концепції “суб’єктно-об’єктних категорій” О. М. Пешковського [Пешковский 1956: 89], продовженої В. Г. Адмоні, який запропонував вирізняти логіко-граматичні та комунікативно-граматичні значення. Останні,

вважає мовознавець, передають дієслова наказового способу, в якому “виражається особливе комунікативне завдання” [Адмони 1979: 17-18]. Саме 'адресованість' є тією семою, що поєднує спонукувану дію з її потенційним виконавцем. Бажальні речення: *Нехай би було так, як було* – передають лише бажання мовця, а відсутність адресата робить можливість реалізації цього волевиявлення доволі умовною.

Отже, семантико-граматичну категорію модальності можна поділити на три підкатегорії, залежно від того, яку комунікативно-інформаційну роль виконують ті чи інші типи речення: об'єктивну, суб'єктивну та модальність волевиявлення. Із залученням до категорії модальності підкатегорії волевиявлення ми вносимо до її ознак ще комунікативну спрямованість, хоча мова швидше йде про прагматичний аспект речення як мовної одиниці [див. Зеленщиков 2010: 67].

Отже, волевиявлення входить до семантико-граматичної категорії модальності як мовна одиниця (морфологічна або синтаксична), яка передає спонукання до дії, спрямоване від мовця до адресата мовлення. Імперативність формує інші ознаки модальності, розширюючи їх, – потенційна реальність та відносна об'єктивність, виражена морфолого-синтаксичними засобами.

Література

- Адмони 1979: Адмони, В.Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка [Текст] // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л.: Наука, 1979. – С. 6-36.
- Бережан 1997: Бережан, Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 [Текст] / Прикарпат. ун-т ім. В.Стефаніка. – Івано-Франківськ, 1997. – 16 с.
- Бондаренко 1980: Бондаренко, В.Н. О содержании категории наклонения в описательных грамматиках [Текст] / В.Н. Бондаренко // Известия АН СССР. Сер. лит и яз. – 1980. – Т. 39. – № 6. – С. 563-570.
- Виноградов 1986: Виноградов, В.В. Русский язык : (Грамматическое учение о слове) : [Учеб. пособие для вузов по спец. "Рус. яз. и лит."]. – 3-е изд., испр. [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Изд-во “Высшая школа”, 1986. – 639 с.
- Ганич, Олійник 1985: Ганич, Д.І., Олійник, І.С. Словник лінгвістичних термінів [Текст] / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К.: Вища шк. Голов. вид-во, 1985. – 360 с.
- Енциклопедія 2000: Енциклопедія “Українська мова” [Текст] / ред. кол. : В.М. Русанівський (співгол.), О.О. Тараненко (співгол.), М.П. Зяблюк (заст. гол.), Є.В. Карпіловська (відпов. секретар), І.Р. Вихованець, П.Ю. Гриценко [та ін.] ; НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Інститут української мови НАН України. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теретична граматики української мови: Синтаксис : Монографія [Текст] / Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. – Табл. 1; схем 2; Бібліогр.: с. 553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.
- Зеленщиков 2010: Зеленщиков, А.В. Пропозиция и модальность [Текст] / А.В. Зеленщиков ; изд. 2-е, доп. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2010. – 216 с. – ISBN 978-5-397-01079.
- Иванова 1989: Иванова, И.В. Модальность волеизъявления и ее актуализация в немецких прескриптивных текстах [Текст] / И.В. Иванова // Функционирование грамматических категорий. – М., 1989. – С. 48-53.
- Касевич 1988: Касевич, В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология [Текст] / В.Б. Касевич. – М.: Наука, 1988. – 312 с.
- Панфилов 1965: Панфилов, В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 2. Глагол, наречие, образные слова, междометия, служеб. Слова [Текст] / В.З. Панфилов. – Москва – Ленинград: Наука, 1965. – 263 с.
- Панфилов 1977: Панфилов, В.З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения [Текст] / В.З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 37-49.
- Пешковский 1956: Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А.М. Пешковский. – [Предисл. проф. А.Б. Шапиро] Изд. 7-е. – М., 1956. – 511 с.; 1 л. портр.
- Плунгян 2000: Плунгян, В.А. Общая морфология. Введение в проблематику [Текст] / В.А. Плунгян. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 383 с.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика: В 2-х т. [Текст] – М.: Наука, 1980. – Т.2. Синтаксис / [Е.А. Брызгунова, К.В. Габучан, В.А. Ицкович и др.]. 1980. – 709 с. – Библиогр. : с. 657-662.
- Теория функциональной грамматики: Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность [Текст]. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.
- Штелинг 1973: Штелинг, Д.А. Целенаправленность речи и категория наклонения [Текст] / Д.А. Штелинг // Русский язык за рубежом. – 1973. – № 3. – С. 64-70.

В статті на основі різних підходів до трактування модальності розглянута особливість співвідношення цієї семантико-граматичної категорії та імперативності. З тією ж метою представлено опис функціонально-семантичних ознак волеизъявления та основних складових ситуацій побудови.

Ключевые слова: модальность, императивность, говорящий, адресат речи, потенциальность, темпоральность.

A relation between modality and imperativeness was investigated in the article. To achieve this a study of different approaches to the modality interpretation was used in combination with a description of functional and semantic features of a declaration of will and characterisation of main components of an enforcement situation.

Keywords: modality, imperativeness, speaker, addressee speech, potentiality, temporality.

Надійшла до редакції 28 вересня 2010 року.

Уляна Добосевич

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

СУБСТАНТИВАЦІЯ ЯК ВИЯВ ТРАНСПОЗИТИВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ РІЗНИХ ЧАСТИН МОВИ

Розглянуто перехід різних частин мови в іменник як вияв частиномовної транспозиції; окреслено один з видів такого переходу – неповну субстантивацию, з'ясовано умови, що лежать в основі цього процесу. На прикладі займенників, числівників, прислівників, прийменників, сполучників, часток, вигуків та звуконаслідувальних слів розкрито механізм неповної субстантивациї, виявлено її регулярні та оказіональні підвиди.

Ключові слова: частини мови, частиномовна транспозиція, неповна субстантивация.

Система частин мови як у цілому сформованих на певному етапі класів слів із притаманними їм загальнокатегоріальними значеннями, морфологічними особливостями, специфічними рисами у морфемному складі має динамічний характер. Зміни у цій системі, підпорядковані внутрішнім законам мовного розвитку, відбуваються безперервно і експлікуються у різних виявах, одним із яких є явище переходу з однієї частини мови в іншу, або частиномовна транспозиція. Широко репрезентованим видом транспозиції є субстантивация – перехід слів або словоформ з інших частин мови до класу іменників. Це явище у різних проявах стало об'єктом уваги сучасних українських мовознавців, зокрема І. Вихованця [Вихованець 1988], К. Городенської [Вихованець, Городенська 2004], Г. Гнатюк [Гнатюк 1982], В. Горпинича [Горпинич 2004], Д. Гринчишина [Гринчишин 1965], І. Кучеренка [Кучеренко 2003], О. Тараненка [Тараненко 2000], воно розкрито у нормативних граматиках сучасної української мови [Сучасна українська літературна мова 1969; Сучасна українська літературна мова 1997]. Однак проблема інтерпретування субстантивациї залишається актуальною, оскільки безпосередньо пов'язана із різними мовними явищами, зокрема з процесом появи міжчастиномовних омонімів.

Повна (завершена) субстантивация передбачає виникнення іменника, який на синхронному рівні не корелює з транспонованою мовною одиницею. Такий вид субстантивациї репрезентований головним чином у прикметниках [Гринчишин 1965] та дієприкметниках [Гнатюк 1982]. Згідно з граматичною теорією І. Кучеренка, повністю субстантивованими вважаються слова, які набули всіх ознак іменника – не лише реального значення, але й формальних показників, що проявляються в особливостях словозміни, а тому в сучасній мові належать до певної відміни [Кучеренко 2003: 199]. На цій підставі можна стверджувати, що повна субстантивация проявляється лише в діахронії.

Цікавим, проте малодослідженим явищем є неповна субстантивация інших частин мови – займенників, числівників, прислівників, прийменників, сполучників, часток та вигуків. Процеси переходу цих частин мови в іменник кваліфікують як початковий, безпосередньо пов'язаний із мовленням (часто – оказіональний) тип субстантивациї, а тому репрезентований через синтаксичні конструкції (речення). У «Теоретичній морфології української мови» це явище інтерпретоване як початковий синтаксичний ступінь, «за якого слово виступає в синтаксичній позиції іншої частини мови, не змінюючи формальних морфологічних ознак вихідної частини мови» [Вихованець, Городенська 2004: 115]. У таких випадках проявляється неповна за ступенем завершення субстантивация, «коли слово вживається і в своєму попередньому частиномовному значенні, і в значенні іменника» [Тараненко 2000: 613]. Отже, визначальною у транспозиції названих частин мови в іменник вважають їх синтаксичну функцію. Розглядаючи субстантивацию як один із виявів морфолого-синтаксичного способу словотвору, для якого в цілому характерне спеціальне граматико-лексичне переосмислення того чи іншого слова, І. Ковалик зазначає, що механізм транспозиції в іменник супроводжується зникненням одних граматико-морфологічних категорій, натомість новоутворене слово (транспозит) набуває і закріплює за собою нові категорії [Ковалик 2007: 110], тобто акцентує на зміні морфологічних характеристик слова. Серед морфологічних ознак домінує категорія відмінка – «на всіх ступенях трансформації слів до класу іменників визначальним на семантико-синтаксичному рівні речення є значення відмінка (простежується найактивніша участь в оформленні формально-граматичної предметності)» [Загнітко 1996: 10]. Доповнює загальну картину теза І. Кучеренка про те, що явище переходу з однієї частини мови в іншу (і субстантивация зокрема) пізнається насамперед через зміни у значенні слова [Кучеренко 2003: 190]. Аналіз і зіставлення цих точок зору переконує